

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора юридичних наук, професора Михайліної Тетяни Вікторівни,
на дисертацію Грень Наталії Михайлівни
на тему «Дискримінація за віком: правовий аспект»,
що подана на захист до спеціалізованої вченої ради
Д. 35.052.19 у Національному університеті «Львівська політехніка»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
спец. 12.00.01. – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Актуальність теми дослідження.

Універсальність категорій рівності та справедливості виступає підґрунтям для розвитку сучасних гуманістичних теорій права. Проте, навіть у модерному суспільстві вони не є настільки непохитними, як мали б бути. Дискримінаційні прояви візуалізуються повсякчасно навіть у найрозвиненіших демократичних державах, де боротьба з ними відбувається постійно. А у демократіях, що знаходяться у стані свого становлення (таких, як Україна), – тим більше.

Дискримінація є вельми небезпечним явищем, що стає на заваді реалізації особою свого потенціалу, створює небезпечні психологічні, а інколи навіть фізичні наслідки, тому потребує боротьби з нею та її попередження на всіх рівнях.

Дискримінація, як відомо, може відбуватися за нормативно визначеними ознаками, які закріплено як у національних законодавствах держав, так і конвенційно. Причому, як вбачається, суттєвою прогалиною національного законодавства України є відсутність закріплення заборони дискримінації за віковою ознакою, яка виводиться лише шляхом розповсюджувального тлумачення відповідної правової норми, у той час як вікова дискримінація є

одним з найрозповсюдженіших її видів. А отже, дискримінація за ознакою віку потребує свого доктринального аналізу, що створить належну наукову основу для її попередження та усунення суспільно шкідливих наслідків у цій сфері.

Відповіддю на зазначені потреби стало дисертаційне дослідження Грень Наталії Михайлівни. Причому слід звернути увагу на той факт, що останніми роками у вітчизняній науковій площині спостерігалось чимало наукових праць, присвячених проблемам дискримінації, але вони здебільшого носили досить загальний та фрагментарний характер, у той час, як правові аспекти дискримінації за віком вперше стали предметом спеціального комплексного дослідження на рівні дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

На актуальність теми рецензованого дослідження вказує й те, що на нормативному рівні також періодично здійснювалися спроби вирішення проблем дискримінації за віком, проте відбувалися вони досить безсистемно, крім того, поточний стан законодавства України не враховує останні доктринальні новели у сфері протидії ейджизму. Так у Закон України „Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” від 6 вересня 2012 року, № 5207-VI останні системні зміни вносилися Законом України від 13 травня 2014 року, №1263-VII. Зважаючи на те, скільки фундаментальних напрацювань було вироблено українською та світовою наукою за цей досить тривалий період, названий вище Закон вочевидь вимагає оновлення. Це ж стосується Кодексу законів про працю України, Цивільного кодексу України, Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та багатьох інших нормативно-правових актів.

Значущим чинником у питанні дискримінації за віком також стала суттєва зміна за цей період соціальних передумов у вигляді пандемії, викликаної COVID-19, а пізніше – російської агресії проти України. Зазначені факти виявилися настільки суттєвими, що змінили більшість соціально-економічних та політичних парадигм, загостривши і без того

суттєву проблематику, пов'язану з дискримінаційними проявами у нашому суспільстві.

Таким чином, можна зробити висновок про надзвичайну актуальність та своєчасність дисертаційного дослідження Грень Наталії Михайлівни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до положень, що визначені у «Стратегії людського розвитку», затвердженої Указом Президента України від 14 травня 2021 року; стратегічних цілей, що містяться у Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 р., № 1155-р «Про схвалення Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року»; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року; спрямована на реалізацію Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015; тематичним напрямкам, що визначені постановою КМУ № 942-2011-п «Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2021 року».

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій.

Ступінь обґрунтованості наукових висновків у роботі Н.М. Грень є дійсно високим, чому сприяла низка чинників.

Вражає складність та влучність методологічного інструментарію, який використано у роботі дисертанткою, що виражається як у застосованих методологічних підходах, так і в конкретних методах наукового пізнання. Окремі методи є досить нетиповими для наукових праць зі спеціальності 12.00.01, однак, їх застосування збагатило роботу та зробило отримані результати більш влучними та обґрунтованими.

Особливо яскраво у роботі використано метод правової компаративістики. Так, Грень Наталією Михайлівною критично проаналізовано досвід Австрії, Бельгії, Великобританії, Канади, Литви, Нідерландів, Німеччини, Франції, Чехії, Сполучених Штатів Америки, Швейцарії та багатьох інших держав щодо предмету дослідження. Зрозуміло, що така значна за обсягом база надала авторці можливості звернутися до найкращих світових практик у сфері протидії дискримінаційним проявам за віковою ознакою.

Звертає на себе увагу і джерельна база дисертаційного дослідження, в аспекті як кількості, так і якості. Так, загальна кількість джерел становить майже 900 найменувань, серед яких матеріали наукової періодики України та зарубіжних держав, спеціальні монографічні дослідження, нормативно-правові акти, документи наднаціонального характеру, а також матеріали юридичної практики.

Щодо емпіричної бази, то це ще одна сильна сторона рецензованої роботи, оскільки авторкою проаналізовано значну кількість національних правозастосовчих актів, рішень ЄСПЛ (більше 40 справ), міжнародних звітів та комплексних зведень, міжнародних і національних статистичних матеріалів, а також результатів опитування 340 респондентів, проведеного у 2018-2021 роках. Це справляє враження та становить потужний базис для формулювання наукового обґрунтованих пропозицій.

Структурно та за своїм обсягом робота відповідає меті та завданням дослідження. Мету, у свою чергу, авторкою сформульовано у якості комплексного теоретико-правового розуміння дискримінації за віком і формування належної правової політики протидії та запобігання віковій дискримінації, – що представляється вірним та доцільним для опрацювання.

Висновки за окремими розділами роботи формують загальну картину вирішення проблематики щодо предмету дослідження та складаються у цілісну концепцію, що й є кінцевою метою будь-якої дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Текст дисертації викладений чітко, лаконічно, грамотно, із дотриманням усіх законів формальної та діалектичної логіки. Усі структурні частини роботи пов'язані між між собою.

Поняттєвий апарат використаний коректно та виважено, що також сприяло досягненню високого рівня наукового дослідження та сформульованим у ньому висновкам.

Достовірність і новизна положень та висновків, які виносяться на захист.

Достовірність результатів дослідження забезпечується його структурною будовою, методологічним та поняттєвим апаратом, джерельною та емпіричною базою.

Грень Наталією Михайлівною розроблено комплекс пропозицій та рекомендації, які характеризуються високим рівнем новизни та аргументованості.

Найбільш цікавими з наукової точки зору видаються наступні тези та пропозиції акторки.

Заслуговує на повну підтримку теза про те, що саме вік є домінуючою ознакою дискримінації. На думку Н.М. Грень, це зумовлено двома обставинами: по-перше, ця ознака притаманна всім людям, на відміну від інших ознак дискримінації, як-от стать, раса, національність тощо; по-друге, вік має змінну характеристику, тобто протягом життя людина завжди потраплятиме в якусь вікову групу, що буде дискримінаційною ознакою. І дійсно, виходить, що жодна людина не застрахована від дискримінації за ознакою віку, оскільки вік є невід'ємною ознакою усіх без винятку фізичних осіб. Більше того, у будь-який момент свого життя людина постійно перебуває за своїм віком у певній спільноті, яка може виявитися дискримінаційною.

Викликає зацікавленість категорія множинної дискримінації за віком, яку автором дисертаційного дослідження пропонується розуміти як дискримінацію

особи чи групи осіб у будь-якій її формі та на основі будь-якої комбінації двох або більше підстав, однією з яких є вік, при цьому підстави накладаються одна на одну, підсилюючи негативні наслідки дискримінації. Зазначений концепт можна вважати корисним з практичної точки зору, тому що на практиці дискримінаційні ознаки нерідко поєднуються (причому однією з ознак виступає саме вік), і для обґрунтування правової позиції під час розгляду справ виникає потреба в поясненні, які ознаки мають місце, та чому їх варто розглядати не окремо, а у взаємозв'язку у конкретній ситуації.

Нетиповою видається авторська критика розуміння вікової дискримінації та ейджизму як тотожних понять, мотивовано, що останнє поняття є вузьким, оскільки стосується тільки осіб літнього віку і виступає тільки одним (поведінковим) елементом дискримінації. Вбачається, що таке положення набуває цінності з точки зору коректності поняттєво-категоріального апарату сфери дослідження.

Глибоким та нетривіальним є твердження авторки, що для вікової дискримінації характерне таке явище, як «вікова самодискримінація», що виникає унаслідок інтерналізації або втілення негативних вікових стереотипів, коли людина самостійно підтримує вікові настрої та стереотипи. На основі застосування методу спостереження можна стверджувати, що таке негативне явище дійсно властиве нашій правовій системі. Проте авторкою послідовно доводиться, що будь-які національні правові системи (незважаючи на ступінь їхньої прогресивності) насправді повністю не позбавлені феномену вікової (та іншої) самодискримінації.

Якістю та комплексністю характеризується четвертий розділ дослідження Грень Наталії Михайлівни, у якому розкриваються прояви дискримінації за віком у окремих сферах суспільних відносин. У ньому поступово доводиться, що дискримінація за віком є системним явищем, яким, на жаль, просочені майже усі сфери людського буття.

І нарешті, хотілося б відзначити узагальнений аналіз судової практики низки держав, що дав авторці можливість констатувати ефективність

медіаційних процедур у разі вікової дискримінації. Такий висновок вбачається корисним та обгрунтованим, оскільки надає для сторін конфлікту більше можливостей з досудового та позасудового вирішення спорів.

Повнота викладу одержаних результатів.

Текст дисертаційної роботи повно та комплексно розкриває обрану тему дослідження, прогальність у предметі дослідження відсутня.

Можна констатувати, що зміст дисертації відповідає спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Сама дисертація та її автореферат оформлені у відповідності до вимог щодо наукових праць такого виду й рівня. Причому в авторефераті повно та системно відображено наукові положення дисертації, які виносяться на захист.

Основні положення та результати дисертаційного дослідження авторки повністю відображено у 45 наукових публікаціях, що всебічно характеризують основні результати дисертації. З них одна одноособова монографія, 20 статей у наукових фахових виданнях України, 4 статті у виданнях, що включено до наукометричних баз даних Scopus/Web of Science та 20 апробацій результатів дисертації на конференціях та науково-практичних заходах. Можна з упевненістю констатувати, що повнота викладення наукових результатів у публікаціях авторки є достатньою. Також хотілося б відзначити, що така кількість та якість наукових публікацій є вельми вагомим науковим доробком.

У дисертації та інших публікаціях Грень Наталії Михайлівни не виявлено ознак академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та інших порушень принципів академічної доброчесності.

Практичне значення одержаних результатів.

Результати дисертаційного дослідження мають суттєве практичне значення та покликані підвищити показники рівності, недискримінаційності та справедливості у вітчизняній правовій системі.

Обґрунтовані у дисертації узагальнення, висновки та пропозиції можуть бути використані у:

- правотворчості – як теоретико-методологічна основа для вдосконалення політико-правової системи Української держави, особливо для розроблення програм практичних заходів щодо усунення недоліків у сфері дискримінації за віком;

- правореалізації – для підвищення рівня знань, правової культури та правосвідомості всіх правореалізуючих суб'єктів, що безпосередньо здійснюють діяльність у сфері забезпечення принципів рівності та недискримінації за віковою ознакою;

- науково-дослідній роботі – для поглиблення знань про дискримінацію, її види, у тому числі вікову дискримінацію, розвиток науки теорії держави і права для подальшого наукового осмислення проблем подолання недоліків у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;

- навчальному процесі – під час викладання дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Історія політичних і правових учень», «Соціологія права», «Конституційне право України» та низки інших галузевих наук, а також підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів.

Слід зазначити, що усі впровадження підтверджено відповідними документами.

Дискусійні аспекти та зауваження до дисертації.

Якість дисертаційного дослідження Грень Наталії Михайлівни не викликає жодних сумнівів, проте, як і будь-яка наукова праця, воно містить

певну кількість дискусійних положень та моментів, які викликають питання, а саме:

1) з великою обережністю слід сприймати авторське твердження, що „додаткові гарантії права на працю неповнолітніх носять ознаки непрямой дискримінації, оскільки вони ставлять цю групу в дискримінаційну ситуацію через утруднення під час працевлаштування, покладаючи на роботодавця додаткові обтяжливі зобов'язання”. Так, дійсно, з боку роботодавця зазначені пропозиції виглядають цілком логічними, зважаючи на первинність економіки та необхідність лібералізації її правового регулювання в Україні. Але у цьому контексті не слід забувати і про баланс інтересів, оскільки такі вимоги, передусім, спрямовані на охорону прав неповнолітніх працівників. Тож, чи не бачить авторка дисертаційного дослідження ризиків у тому, що пом'якшення названої гарантії може призвести до зловживань з боку роботодавця;

2) викликає питання пропозиція про „можливість за заявою пацієнта старше 16 років відмови батькам у праві отримання інформації про стан здоров'я дитини, якщо така відмова не впливатиме на медичні результати”. Причому з такої конструкції витікають одразу кілька дискусійних моментів. По-перше, впливає чи не впливає така відмова на медичні результати, є оціночною категорією. Чи допустимо застосування оцінчних категорій у такій важливій сфері як здоров'я (а можливо, й життя) неповнолітнього, залишається відкритим питанням. По-друге, складно судити, як заборона батькам на отримання медичної інформації щодо здоров'я неповнолітнього співвідноситься з їхнім обов'язком піклуватися про дитину та бути її законним представником у відповідних правовідносинах. Цей аспект цілком закономірно тягне за собою наступне питання: в кого у такому разі виникає правосуб'єктність щодо розглядуваних правовідносин, а також, хто нестиме відповідальність за прийняття рішення;

3) критичні тези про практику діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що наводяться Грень Наталією Михайлівною, сприймаються цілком позитивно. Але піддається сумніву доречність

функціонування спеціального омбудсмена – інституту Урядового уповноваженого у справах вікової дискримінації за моделлю Урядового уповноваженого з питань гендерної політики. Видається, що такими пропозиціями ми відходимо від завдання підвищувати ефективність існуючих державно-правових інституцій та переміщуємося у площину механічного збільшення їхньої кількості. І чи не слідує з цієї пропозиції автоматична необхідність впровадження інститутів уповноважених з усіх можливих видів дискримінаційних проявів?

4) викликає виключно позитивні коментарі намагання дисертантки настільки повно та всебічно проаналізувати дискримінацію за віковою ознакою у трудових відносинах. Але цікавим було б проведення паралелей дискримінаційних проявів з мобінгом (цькуванням) у зазначеній сфері. У вітчизняній правовій науці та практиці тривалий час відбувалося певне змішування категорій мобінгу та дискримінації. На практичному рівні відбувалися поодинокі спроби протидії цькуванню працівників, спираючись на правові приписи про заборону дискримінації, які, однак, найчастіше не були успішними, оскільки, відповідно до законодавства України та міжнародних актів, дискримінація можлива виключно за чітко визначеними ознаками, яких мобінг нерідко не містить. Тож, відповідні скарги й позови не мали належної правової позиції, тому були відхилені. Таким чином, порівняльний аналіз зазначених категорій зробив би відповідний розділ дисертаційного дослідження ще більш яскравим та комплексним.

Тим не менше, хотілося б ще раз наголосити на тому, що викладені вище зауваження мають суб'єктивний характер та не впливають на загальний висновок щодо дисертації в цілому.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам.

На підставі всебічного аналізу можна стверджувати, що рецензована робота вирішує конкретне науково-прикладне завдання, містить нові положення, які раніше не виносилися на захист, є особистими

напрацюваннями автора та такими, що мають наукову цінність і неабияке значення для розвитку доктрини теорії держави і права.

Таким чином, можна зробити висновок, що дисертаційне дослідження Грень Наталії Михайлівни на тему «Дискримінація за віком: правовий аспект» повністю відповідає вимогам паспорту спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень та вимогам, які ставляться до робіт на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, пп. 7 та 9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою КМУ № 1197 від 17.11.2021 р., а його авторка, Грень Наталія Михайлівна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного
університету імені Василя Стуса**

Тетяна МІХАЙЛІНА